RAISING THE CONSCIOUSNESS

JNU

Philosophy of Vaiṣṇava Vedānta

Culture, Legacy and Traditions

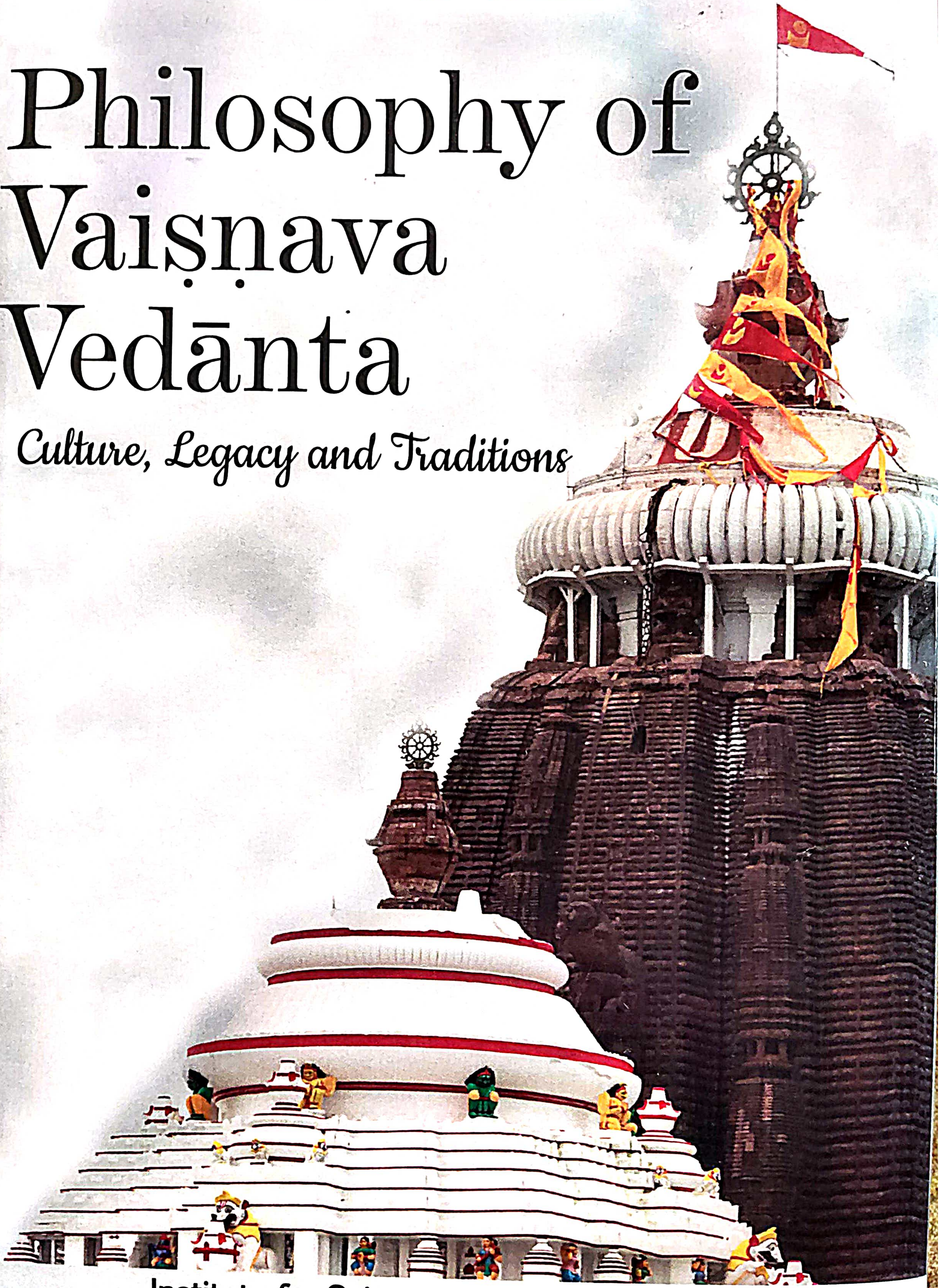

Institute for Science and Spirituality
(IKS Research Centre, ISKCON Delhi)

Philosophy of Vaiṣṇava Vedānta

Culture, Legacy and Traditions

Prof. C. Upender Rao, JNU
Mr. Parveen Kumar, ISS Delhi

Conference Partners

Published by
Institute for Science and Spirituality
(IKS Research Centre, ISKCON Delhi)

Copyright © 2023 by Institute for Science and Spirituality Trust
All rights reserved.

This book or any portion thereof may not be reproduced or used in any manner whatsoever without the express written permission of the publisher, except for the use of brief quotations in a book review.

ISBN: 978-93-100-0084-9

Published by: Institute for Science and Spirituality (IKS Research Centre, ISKCON Delhi)

Contents

I Papers in Sanskrit 1

1 तत्ववादिमते (श्रीमाध्वनये) ब्रह्मस्वरूपम् 3

2 दाक्षिणात्यसंस्थानेषु वैष्णवसम्प्रदायाः 17

3 श्रीरामानुजविरचितगीताभाष्यप्रोक्ता भक्ति धारा 31

4 वल्लभाचार्यस्य कृष्णभक्तिः 41

5 वैष्णवपरम्परायां श्रीजगन्नाथः 53

6 सङ्कल्पसूर्योदये विशिष्टाद्वैततत्त्वोपस्थापनम् 65

II Papers in English 79

7 *On Conceiving the Inconceivable: Jīva Gosvāmī's Presentation of Acintya-bhedābheda* 81

8 *Pātañjala Yoga through the Lens of Chaitanya Vaishnava Vedānta* 83

9 *Canon and Charisma in Gaudiya Vaisnava Vedanta* 85

10 *Concepts of God in Vaiṣṇavism: philosophical perspectives* 87

11 *Govardhana: The Divine Interplay Unveiling its Dual Nature as Supreme and Devotee* 89

12 *Singing Vaishnava Vedānta: The Hidden Wisdom of Hindustani Khayal* 109

13 *Musings in the Ethics of Bhāgavata Purāna* 135

14 *Sri Chaitanya Mahaprabhu: A Pioneer of Bengal Vaisnavism* 151

15 *Consciousness and Self: A Study with Special Reference to Rāmānuja & Madhva* 171

16 *Sākārbrahmvād and its salient features in integration with Devotion – The philosophy of Shri Vallabhācārya* 185

17 *Exploring the Metaphysics and Epistemology of Vaishnava Vedanta: A Comparative Study* 207

18 *Gaudiya Vaishnava Acaryas during colonial period: a special reference to Bhaktivinoda Thakur* 231

19 *Kṛṣṇopaniṣad – philosophy, culture, legacy and tradition* 245

20 *Prema-Bhakti as Sādhya and Sādhana* 265

21 *The Bhakti ingrained in the 'Naam-Singho; Paapo-Hosti' Symbol of the Neo-Vaishnavites of Assam* 285

22 *The problem of testimony in Gaudiya Vedanta: modern context* 309

23 *Vaiṣṇava Nāṭyalīlā And Bhakti Rasa: Śrī Caitanya's Tryst With Performance, Inducing Spirituality* 319

24 *Inspriralions from Nalayira divyaprabanda in formation of Sri Bhasya* 341

25 *Mediaeval Vaishnava Saints 'Alvars' and the Philosophy of Vaishnava Vedanta: Culture, Mysticism, Tradition & Continuity* 349

26 *Divine Union: Exploring the Significance and Rituals of Goda Kalyanam in Vaishnava Vedanta Sampradayam* 371

27 *The Nāmghar and the living tradition of Śrīmad-Bhāgavatam: A Case study of the philosophy of Śrīmanta Sankaradeva* 391

28 *Nalayira Divyaprabhandam - Sriman Nathamuni* 415

29 *Reflections on the (In)describability of Brahman in Viśiṣṭādvaita Tradition* 431

30 *Pancharatra Ornaments* 449

31 *The Path of Devotion: Ramanujacharya Visistadvaita Teachings on Attainment on Yogic Bhakti Sadhana* 467

32 *The concept of Sevā (deity worship) in śuddhādvaita puṣṭi bhakti mārga* 489

33 *The Contribution of Alvars to the Vaishnavism* 513

34 *Contribution of Śrī Madhvācārya towards Vaisnava Vedanta: A Comprehensive Review* 529

35 *Representative of Krishna and relation with Krishna: a Chaitanya Vaishnava account* 543

36 *Madhvacharya and his importance and applicability in current generation* 563

37 *Śrī-Brahma-Saṃhitā–An Auspicious Scripture of Vaiṣṇava Vedānta Philosophy* 577

38 *Revisiting the Philosophical Roots of Vaishnav Vedanta: A Study of Historical Development and Contemporary Relevance* 601

39 *The Concept of Knowledge (Jñāna) in Vaishnav Philosophy* 627

40 *Bhakti and Jnan in Visuals: The interpretation of Vaishnavism through the Temple-Murals of Banaras* 647

41 *Understanding the completeness of the Gaudiya philosophy in comparison to other Vaishnava philosophies* 659

42 *Finding the sect of Sri Chaitanya* 685

43 *Transcendence To Ātma-svarūpa: A Bhakti-Vedāntic Study* 697

44 *Emotional Reciprocity and Devotional Aesthetics: Vallabhite Perspectives on the Bhāgavata Purāṇa* 715

45 *Nārada Bhakti Sūtra and Vallabhācārya's bhakti doctrine: a comparative analysis* 739

46 *A Philosophical Analysis of Shankara and Ramanuja's Understanding of Maya* 757

47 *Ramanuja's Concept of God: A Philosophical Review* 775

48 *The Divine Philosophy: Vaiṣṇava Vedānta and Its Enduring Impact on Culture* 785

49 *Sampradaya dynamism amidst the chaos: Analysing the Journey of the Radhavallabh sect in the 18th century* 805

50 *Madhvācārya's Badari-yātrās as an Ideal Example of Pilgrimage in Mādhva Vaiṣṇava Sampradaya* 823

51 *An Economic Analysis of Shri Laxmi Narasimha Swamy Temple Of Yadadri - A Case Study* 831

52 *The Essence of Bhagavadgita: Bhaktiyoga (Shri Ramanujacharya)* 859

III Papers in Hindi 867

53 स्वामी रामानन्द का वैष्णवदर्शन : वैष्णवमताब्जभास्कर के विशेष सन्दर्भ में 869

54 गौड़ीय वैष्णव सम्प्रदाय (अचिन्त्यभेदाभेदवाद) की प्रमाण मीमांसा 879

55 ललित निबंध साहित्य में श्रीकृष्ण लीला महात्म्य 893

56 श्रीमद्भगवद्गीतामेंविशिष्टाद्वैतदर्शन 907

57 श्रीरामानुजाचार्य और श्रीरामानन्दाचार्य के भक्ति दर्शन (इतिहास और विशिष्टाद्वैत वेदान्त के आलोक में) 919

58 वैष्णव संत रामानुजाचार्य का समाज दर्शन 935

59 रामानुज-दर्शन में मोक्ष मोक्ष विषयक अवधारणा 943

60 वैष्णव भक्ति धारा 951

61 विशिष्टाद्वैत में वर्णित आचार व्यवस्था की आधुनिक युग में प्रासङ्गिकता 959

62 श्रीमद्भगवद्गीता में उपदिष्ट सत्त्व, रजस् व तमस् गुणों का व्यक्तित्व निर्माण व प्रबन्धन में योगदान 969

63 विशिष्टाद्वैत एवं अद्वैत वेदान्त में `अध्ययन' की तुलनात्मक समीक्षा 979

64 भक्ति में निहित धार्मिक-दार्शनिक अभ्युदय 987

65 वैखानस आगम में वर्णित दार्शनिक तत्त्व 999

Part I

Papers in Sanskrit

3

श्रीरामानुजविरचितगीताभाष्यप्रोक्ता भक्ति धारा

डा. के. वेङ्कटेश्वर्लु
सहायाचार्यः-संस्कृत विभागः, प्रभुत्व महिला कलाशाला, उस्मानिय श्वविद्यालः, तेलङ्गाणा

ओ ! पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयम्

व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारतम् ।

अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनीम्

अम्ब त्वामनुसन्दधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ||

अवतारिका-

धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्विधपुरुषार्थानां साधनं मानवस्य लक्ष्यं भवति । तेषु पुरुषार्थेषु मोक्ष एव प्रधानो भवति [1] । कठोपनिषदि अर्थकामौ नचिकेताः नेच्छति, स ब्रह्मविद्यामेवोपदिशत्विति यमधर्मराजं प्रार्थनां करोति [2] । अत्र मोक्षस्य प्राधान्यता प्रोक्ता । समस्तमपि वैदिकसाहित्यं मोक्षमार्गोपदेशेन विना नैव विश्राम्यति[3] । उपनिषदः , ब्रह्मसूत्राणि, भगवद्गीता चेति प्रस्थानत्रयं मोक्षविषये चरमप्रमाणत्वेन विराजते[4] ।

भगवद्गीता --

प्रस्थानत्रयेऽन्यतमा भगवद्गीता महाभारतान्तर्गता। महाभारतस्य प्रणेता वेदव्यासः साक्षात् महाविष्णुरेव।

प्राशस्त्यं अधो निर्धिष्टः श्लोको

"व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे।

नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः॥"

भगवद्गीतायाः प्राशस्त्यंसर्वं विदितमेव। तस्याः वैशिष्ट्यमधो निर्दिष्ट श्लोको व्यनक्ति -

"सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत्[5]॥

श्रीरामानुजाचार्यः-

विशिष्टाद्वैतस्य प्रथमो व्याख्याता प्रवर्तकः श्रीरामानुजाचार्यः आसीत्। स हि विक्रमानन्तर १०९४ तमे वर्षे जातः इति केचित्, अपरे तं तत्पूर्ववर्तिनमपि मन्यन्ते। द्रविडमण्डले भूतपुरीवास्तव्यस्य केशवभट्टस्य भार्यायां मत्याख्यायां जातोऽसौ मातुलात् यादवप्रकाशाख्यात् लब्धविद्यः अद्वैतविमुखमतिः। स्वयमेव विशिष्टाद्वैतमतं प्रावर्तयत्। तेन च श्रीभाष्याख्यं ब्रह्मसूत्रभाष्यं विरचितम्। तस्य च वेदन्तसार- -वेदान्तदीप-वेदार्थसार-गद्यत्रय- गीताभाष्यादिग्रन्थाश्च प्रसिध्दाः[6]। अनेन विरचितानि शरणागत- वैकुण्ठ - श्रीरङ्गगद्यानि भक्तिभावपूर्णानि भवन्ति[7]।

विशिष्टाद्वैतसिध्दान्तः -

ईश्वरस्य चिदचिद्विशिष्टत्वे विश्वस्तमिदं मतं भोक्तृभोग्यनियामकत्वेन व्यवस्थितान् त्रिविधान् पदार्थान् मन्यते। तत्र चितो जीवाः, अचित् दृश्यं जगत् चेति कथ्यन्ते। चित्संज्ञकाः जीवाः परमात्मनः सकाशात् भिन्नाः नित्याः अणुपरिणामाश्च। अचिच्छब्दवाच्यं दृश्यं जडं जगत् त्रिविधं भोग्य-भोगोपकरण-भोगायतनभेदात्। तस्य कर्ता उपादानं च ईश्वरः पुरुषोत्तमो वासुदेववादिपदवेदनीयः। स च परमकारुणिकः भक्तवत्सलः स्वोपासकानुगुणतत्तत्फल प्रदानाय स्वलीलावशात् अर्चाविभवव्यूह सूक्ष्मान्तर्यामिभेदेन पञ्चधा अवतिष्ठते[8]।

भक्तिः -

निरतिशयानन्दप्रियानन्यप्रयोजनकसकलेतरवैतृष्यवान् ज्ञानविशेष एव भक्तिः[9] ।

'मोक्षसाधनसामग्रयां भक्तिरेव गरीयसी[10] ' इत्यार्योक्तिरस्ति ।

भगवद्गीतायां श्रीकृष्णोऽनन्यभक्तिं प्राकटयत् -

'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥(९-२२)

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः[11] ॥१८-६६ ॥

भक्तिरपि रसत्वेन परिगणितः रूपकगोस्वामिना ।भक्तिरसामृतसिन्धुरिति ग्रन्थे रूपकगोस्वामी भक्तिरसं प्रापञ्चिकृतवान् ।

भक्तिरसस्य प्रस्तुतिरखिलजगन्मङ्गलप्रसङ्गस्य ।

अज्ञेनापि मयास्य क्रियते सुहृदां प्रमोदाय ॥ (श्रीभ.सिन्धु-पू.भा-६)

अन्याभिलाषितशून्यं ज्ञानकर्माद्यनावृतम् ।

आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा ॥(श्रीभ.सिन्धु-पू.भा-११)

रूपकगोस्वामी भक्तिरसः पञ्चधा भवतीति उवाच ।

मुख्यो भक्तिरसः पञ्चविधः शान्तादिरीर्य्यते ॥(श्रीभ.सिन्धु-प.वि.२)

श्रीरामानुजविरचितगीताभाष्यप्रोक्ता भक्ति धारा --

गीताभाष्ये रामानुजाचार्यः भक्तिं सम्यक् व्यशदयत् । । भक्ताः द्विविधाः इति तस्य मतम् ।

तौ भक्तौ --

१. केचन भक्ताः श्रीकृष्णं (देवं) सकलविभूतियुक्तं अनवधिक-अतिशयसौन्दर्य-सौशील्य-सार्वज्ञ्यः - सत्यसङ्कल्पत्वादि - अनंतगुणसागरं परिपूर्णम् उपासते ।

२. केचन भक्ताः देवं प्रत्यगात्मस्वरूपं तदेव च इन्द्रियाणामगोचरं उपासते ।

'भगवन्तं त्वां एव परं प्राप्यं, मन्वानाः...................... उपासते [12] ॥"
(गीताभाष्यम् -१२-१)

पूर्वोक्तद्विविधभक्तयोः कः स्वसाध्यं प्रति शीघ्रगामी भवतीति विषयं रामानुजाचार्यः एवमवदत् --

अत्यर्थमत्प्रियत्वेन नित्ययोगं कांक्षमाणाः प्राप्यविषयं मनः देवे आवेश्य ये देवमुपासते ते सुखेनाचिरान्मां प्राप्नुवन्ति ।

''अत्यर्थमत्प्रियत्वेन.....प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः [13] ।'' (गीताभाष्यं -१२-२)

सर्वदा मनः देवे एव निक्षिपेत् । भागवतपुराणेऽपि धृवप्रह्लादादिभक्तानां चरितैः तद्विषय एव बोध्यते ।

प्रह्लादः स्विष्णोः परमभक्तत्वात् दैत्यैर्बहुधा वधाय पीडितोऽपि सः न मृतः[14] । ये भक्ताः कर्माणि सकलानि कुर्वन्तो देवमेवोपासते तानहं मृत्युभूतात् संसारसागरात् अचिरेणैव कालेन समुध्दरिष्यामि ।

'ये तु लौकिकानि ....समुध्दर्ता भवामि '[15]। (गीताभाष्यम्-१२-६,७)

सर्वदा सर्वे मनः देवे एव निक्षिपेत् । अमुमेव विषयं गीताभाष्ये रामानुजाचार्यः एवमवोचत् -

' अतः अतिशयितपुरुषार्थत्वात् सुलभत्वात् अचिरलभ्यत्वाच्च मयि एव मनः समाधानं कुरु, अहमेव परमप्राप्य इति अध्यवसायं कुरु । अहमेव परमप्राप्य इति अध्यवसाय-पूर्वकमनोनिवेशनानन्तरं

एव मयि निवसिष्यसि इत्यर्थः ।[16] प्रायो मनुष्याः बाह्यविषयैराकृष्टाः भवन्ति । मनः देवे निवेशयितुं न शक्नुवन्ति । कठोपनिषत् ' परांचि खानि व्यतृणोत् स्वयम्भूः तस्मात् पराङपश्यति नान्तरात्मन् [17] ।'

कठोपनिषत् - द्वितीयोऽध्यायः -प्रथमवल्ली -१)

अतो गीताभाष्ये रामानुजाचार्यः असमर्थानां मनुष्याणां मार्गान्तरमुपदिशति -

सहसा एव देवे स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि ततः अभ्यासयोगेन देवं प्राप्तुम् इच्छ ।'
स्वाभाविकानवधिक-अतिशयसौन्दर्य-सौशील्य
सौहार्द-वात्सल्यकारुण्य-माधुर्यागाम्भीर्य-औदार्य -

शौर्यवीर्य-पराक्रम-सर्वज्ञत्व-सत्यकामत्व-सत्यसंकल्पत्व- सर्वेश्वरत्व-सकलकारणत्वादि - असंख्येयकल्याणसागरे निखिलहेयप्रत्यनीके मयि निरतिशयप्रेमगर्भस्मृत्यभ्यासयोगेन स्थिरं चित्तसमाधानं लब्ध्वा मां प्राप्तुमिच्छ ।'(गीताभाष्यम्-१२-९)[18]

अभ्यासेनापि देवे स्थिरचित्तो भवितुम समर्थश्चेत् तस्मै श्रीकृष्णो मार्गान्तरमुपदिशति- एवंविधस्मृत्यभ्यासेऽपि असमर्थोऽसि मत्कर्मपरो भव । मदीयानि कर्माणि आलयानिर्माणोद्यानकरणप्रदीपारोपण-मार्जन-अभ्युक्षण-उपलेपन-पुष्पोपहरण-पूजानोद्वर्तन-नामकीर्तन-प्रदक्षिण-नमस्कारस्तुत्यादीनि तानि अत्यर्थप्रियत्वेन आचर । तेन अचिरात् स्थिरचित्तो मयि भूत्वा मत्प्राप्तिरुपसिध्दिमवाप्स्यसि ।

'अथ एवं विधस्मृत्याभ्यासे......आवाप्स्यसि ॥` [19]

श्रीमद्भागवतपुराणेऽपि नवविधभक्तिषु नामकीर्तनमस्ति ।

नवविधभक्तयः -

१.श्रवणम् २.कीर्तनम् ३.स्मरणम् ४.पादसेवनम् ५.अर्चनम्

६.वन्दनम् ७.दास्यम् ८.सख्यम् ९.आत्मनिवेदनम्

'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥(५-२३)

इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नव लक्षणा ॥(५-२४)[20] (भागवतम् – सप्तमस्कन्धः)

केचन देवसम्बध्दानि कर्माणि कर्तुमपि न शक्नुवन्ति । तर्हि ते कथं देवं प्रप्नुवन्ति ? इति सन्धेहस्य निवृत्तये रामानुजाचार्यः एवं वदति -

मत्कर्मपरो भवितुमपि असमर्थो भवसि चेत् (मद्गुणानुसन्धानकृतं मदेकप्रियत्वाकारं भक्तियोगमाश्रित्य भक्तियोगाङ्गरूपम् एतन्मम कर्मापि कर्तुं न शक्नोषि)

अक्षरयोगं आत्मस्वभावानुरूपं परभक्तिजननं पूर्वषट्ककथितम् आश्रित्य तदुपायतया सर्वकर्मफलत्यागं कुरु । अनेन मयि परा भक्तिः स्वयमेव उत्पद्यते ।

'अथ मद्योगमाश्रित्य....उत्पद्यते [21] ।' एवं भक्तिं, भक्तिसाधनं च रामानुजाचार्यः

व्यशदयत्।

कः देवस्य प्रियो भवतीति विषयं रामानुजाचार्यो गीताभाष्ये सम्यक् विशदीचकार।

यो लोकोद्वेगकरकर्म किञ्चिदपि न करोति, यम् उद्दिश्य सर्वलोको उद्वेगकरं कर्म न करोति सर्वाविरोधित्वनिश्चयात्; सः मम प्रियो भवति। यः आत्मव्यतिरिक्ते सर्ववस्तुनि अनपेक्षः, शास्त्रविहितद्रव्यवर्धितदेहः , शास्त्रीयक्रियोपादानसमर्थः अन्यत्र उदासीनः, शास्त्रीयक्रियाकृतौ अवर्जनीयशीतोष्णपरुषस्पर्शादिदुःखेषु व्यथारहितः, शास्त्रीयव्यतिरिक्तसर्वकर्मारम्भपरित्यागी च मद्भक्तः मे प्रिययो भवति। यत् मनुष्याणां हर्षनिमित्तं प्रियजातं तत् प्राप्य यः कर्मयोगी न हृष्यति, यदप्रियं तत्प्राप्य यो न द्वेष्टि, यच्च मनुष्याणां शोककारणं भार्यापुत्रवित्तक्षयादिकं तत्प्राप्य यो न शोचति, तदप्राप्तं न कांक्षति पापवत् पुण्यस्यापि बन्धुहेतुत्वाविशेषात् उभयपरित्यागी यः स मे प्रियो भवति। यः शत्रुमित्रादिषु मानापमानयोः, शीतोष्ण-सुखदुःखेषु च समचित्तः, सङ्गविवर्जितः, आत्मनि स्थिरमतित्वात् गृहादिष्वनासक्तः च भक्तो मे प्रियो भवति।

सर्वेषां भूतानामद्वेष्टा मदपराधानुगुणं ईश्वरप्रेरितानि एतानि भूतानि द्विषान्ति अपकुर्वन्ति चेति अनुसन्दधानः, तेषु द्विषत्सु अपकुर्वत्सु च सर्वभूतेषु मैत्रीं मतिं कुर्वाणः दुःखितेषु करुणां कुर्वाणः, देहेन्द्रियेषु तत्सम्बन्धिषु च निर्ममः, देहात्माभिमानरहितः , समदुःखसुखः , स्पर्शप्रभवयोः अवर्जनीययोरपि तयोर्विकाररहितः, यदृच्छोपनतेन येन केनापि देहधारणद्रव्येण सन्तुष्टः , सदा प्रकृतिवियुक्तात्मानुसन्धानपरः, नियमितमनोवृत्तिः, अध्यात्मशास्त्रप्रोक्तेषु अर्थेषु दृढनिश्चयः, भगवान् वासुदेवं एव अनभिसंहितफलेन अनुष्ठितेन कर्मणा आराध्यते, आराधितश्च मम आत्मपरोक्षयं साधयिष्यतीति मय्यर्पितमनोबुध्दिः च मद्भक्तो मे प्रियो भवति।

' अद्वेष्टा सर्वभूतानां ....प्रियः ॥'[22]

ये 'धर्म्यं चामृतं' इति प्राप्यसमं प्रापकं भक्तियोगं यथोक्तं उपासते ते भक्ताः अतितरां मे प्रियाः भवन्ति।

'ये तु धर्म्यामृतमिदं ययो भक्तं पर्युपासते।

श्रध्दधान मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥(१२-२०)[23]

उपसंहारः-

एवं रामानुजाचार्यः मार्गान्तराणि प्रोक्त्वा सुलभमार्गेणापि भक्तो भवितुं उपदेशमदात्। गीताभाष्ये रामानुजाचार्यविश्लिते ये विषयाः प्रोक्तास्ते विषयाः सामान्यानामपि सुलभतया आचरण्योग्याः भवन्ति। यथा हि सममैत्री करुणा समचित्तः इत्यादयविषयाणां व्याख्यानं सर्वेषां प्रयोजनकरं भवति। गीताव्याख्या सर्वापि आधुनिककाले सर्वविधजनानाम प्रायो मनुष्याः सर्वकर्मणां विषये सुलभमार्गमेव इच्छन्ति। अत्र रामानुज भाष्यं तादृशनराणां भक्तिमार्गप्राप्तये अतीव प्रयोजनकरं भवति। येन केनापि मार्गेपि मनुष्यो भक्तिमेव प्राप्नुयात् यतो भक्त्या एव सः मोक्षमाप्नोति। एवं रामानुजाचार्यः गीताभाष्ये भक्तेः प्राधान्यं, तत्प्राप्तिमार्गान् च सुलभशैल्यां सुस्पष्टमकरोत्। को देवस्य प्रियः ? इति वदन् रामानुजाचार्यः 'शत्रोरपि परोपकारं कुर्यात्, शत्रुमपि नद्विषेत' इत्यंशं व्यशदयत्। अधुना सर्वे जनाः एतदेकमपि अंशं अनुसरन्ति चेत् प्रपञ्चे युध्दाः न जायन्ते, हिंसामार्गाः, अधर्ममार्गश्च न वर्धते।

एवं गीताभाष्यप्रोक्तया भक्तिधारया रामानुजाचार्यः सर्वेषां दाहर्तिप्रशमनमकरोत्।

Endnote:

१. श्रीमद्रामायणम् (मूलम्)-पृष्ठसंख्या-२२ (स्कान्दपुराणान्तर्गत श्रीमद्रामायणमाहात्म्यम् -१-२७)

२.कठोपनिषत् - पृष्ठसंख्या-४१, तः ४७ पर्यन्तम् श्लोकसंख्या (१-२४ तः १-२९)

३.संस्कृतसाहित्येतिहासः - पृष्ठसंख्या-८४.

४.तैत्तिरीयोपनिषत्तु - पृष्ठसंख्या -xii

५. Bhagavad-Gita (As it is)..पृष्ठसंख्या-३०.

6.संस्कृतसाहित्येतिहासः - पृष्ठसंख्या -११५.

7.संस्कृतसाहित्यचरित्र - पृष्ठसंख्या -५५२.

8.संस्कृतसाहित्येतिहासः -पृष्ठसंख्या -११३.

9. संस्कृतसाहित्येतिहासः - पृष्ठसंख्या-११४.

10. श्रीमद्भागवतमहापुराणम् - पृष्ठसंख्या-३.

11. Bhagavad-Gita. (as it is)..पृष्ठसंख्या-४२२,७४०.

12.श्रीमद्भगवद्गीता (श्रीरामानुजभाष्यं) - पृष्ठसंख्या -३९३.

13. तत्रैव...................................पृष्ठसंख्या-३९४.

14.श्रीमद्भागवतमहापुराणम् - पृष्ठसंख्या-३१५.

15.श्रीमद्भवद्गीता (श्रीरामानुजभाष्यं)-पृष्ठसंख्या-३९७.

16.तत्रैव- पृष्ठसंख्या-३९८.

17.कठोपनिषत् - पृष्ठ्संख्या-१०४.

18.श्रीमद्भगवद्गीता (श्रीरामानुजभाष्यं)-पृष्ठसंख्या-३९८,३९९.

19.श्रीमद्भगवद्गीता (श्रीरामानुजभष्यं) -पृष्ठसंख्या-३९९.

20. श्रीमद्भागवतमहापुराणम्-पृष्ठसंख्या-३१३.

21. श्रीमद्भगवद्गीता-पृष्ठसंख्या-४००,४०१.

22. श्रीमद्भगवद्गीता (श्रीरामानुजभष्यं) –पृष्ठसंख्या-402-407.

23. तत्रैव- पृष्ठसंख्या-407.

आधारग्रन्थसूची

१.श्रीमद्रामायणम् - गीताप्रेस्,गोरखपूर्

२.कठोपनिषद् गीताप्रेस्, गोरखपूर्

३.संस्कृतसाहित्येतिहासः - आचार्य लोकमणि दाहालः -- चौखम्ब कृष्णदास अकाडमी-वरणसी-२०१६, ISBN – 978-81-218-0028-5.

४.तैत्तिरीयोपनिषत्तु - व्याख्यात स्वामि ज्ञानदनन्द - रामकृष्ण मठम्-हैदाराबद्-

5.Bhagavadgita-(as it is) His Divine Grace, ISBN – 978-93-84564-19-3. A.C. Bhakti Vedanta swami Prabhupada, Bhakti Vedanta book trust- Mumbai.1986

६. संस्कृतसाहित्यचरित्र, ISBN-81-86073-313-7. डा. मुदिगंटि. गोपालरेड्डि, डा. मुदिगंटि सुजातारेड्डि, पोट्टिश्रीरामुलु तेलुगु विश्वविद्यालयम्-हैदराबद्-२०२१.

७.श्रीमद्भागवतमहापुराणम्- गीताप्रेस्-गोरखपूर्-२०१९.

८.श्रीमद्भगवद्गीता (श्रीरामानुजभाष्यं) अनुवादकः-श्रीहरिकृष्णदास गोयन्दका-गीताप्रेस्-गोरखपूर्-२००८

9. Sri Bhakti Rasamritasindhu. Sri Syamadas Hakeem Vrajgourav Prakashan, Bagh Dundela, Srivrindavan.

His Divine Grace
A.C.Bhaktivedanta Swami Prabhupada
Founder-Acharya of the International Society for Krishna Conciousness

"By following in the footsteps of the great acharyas,one associates with the hamsas or paramahamsas, those who are completely freed from material contamination. Indeed, by following the instructions of the acharyas one is always freed from all material contamination and thus one's life becomes successful, for one reaches the goal of life."

- Srila Prabhupada in SB 7.9.18

Vol. XXVII ISSN: 0974-0473 No. 2

THE COMMONWEALTH REVIEW

A bi-annual international refereed literary journal

Jhumpa Lahiri : Eroding Colonialist Ideology

Kiran Desai : Metafiction to Metacinema

Arun Kolatkar : Digitization

Harinder Sikka : English for Specific Purposes

John Fowles : Blended Learning

Online Education : Emerging Technologies

Holistic Education : New Education Policy

Book Reviews

Richa Dhawan's *No, I Can't Make Round Rotis, A Collection of Short Stories, with a focus on urban women*

CR 27 2

Special Issue

Blending Literature, Language and NEP

ISCS

Indian Society for Commonwealth Studies

Vol. 27, No. 2 ISSN: 0974-0473 July 2023

The Commonwealth Review

An international refereed literary journal

Editors

Dr. R.K. Dhawan
Delhi University

Dr. Suman Bala
Delhi University

Editorial Advisory Board

Howard Wolf
Professor, Department of English
State University of New York
Buffalo, U.S.A.

C.R. Visweswara Rao
Former Vice-Chancellor
Vikrama Simhapuri University
Nellore

Nishi Chawla
Professor, Department of English
Maryland University, U.S.A.

Christine Nicholls
Flinders University
Adelaide, Australia

Seodial Frank H. Deena
Professor, Department of English
East Carolina University, U.S.A.

Jagdish Batra
Professor, Department of English
O.P. Jindal Global Univ., Sonepat

Halimah Mohamed Ali
School of Humanities
Universiti Sains, Malaysia

Mani Meitei
Professor, Department of English
Manipur University, Imphal

Christine Williams
Director
Sydney School of Arts and Hum.
Sydney

Sumita Puri
Dept of English
Dyal Singh Evening College
University of Delhi

Gillian Dooley
University of Flinders
Adelaide, Australia

Rajasekhar Pateti
Professor, Department of English
Nagarjuna University, Guntur

Feroza Jussawalla
Professor, Department of English
University of New Mexico, USA

Sharmani Patricia Gabriel
Professor, Department of English
University of Malaya, Malaysia

The Role of NEP 2020 in Personality Development with reference to Sanskrit Language and Literature
K. Venkateswarlu
175

Promotion of Sanskrit Language under Trilingual Policy: NEP 2020
D Padmaja and I.R. Nandini
184

Digital Technology in Higher Education
P. Manjula
192

Book Review

Babli Gupta Richa Dhawan's *No, I Can't Make Round Rotis* **199**

Role of NEP 2020 on Personality Development with reference to Sanskrit Language and Literature

K. VENKATESWARLU
Govt. Degree College for Women (A), Hyderabad

Teaching Methods of Sanskrit Language

1. प्राचीनपध्दतयः

१. पारम्परिकपध्दतिः २. व्याख्यन पध्दतिः ३. भाष्यपध्दतिः ४. आगमनपध्दतिः ५. निगमनपध्दतिः ६. काव्यपध्दतिः

2. आधुनिकशिक्षणपध्दतयः

१. पाठ्यपुस्तकपध्दतिः २. सहयोगपध्दतिः ३. आगमन-निगमनपध्दतिः
४. इतिहासपध्दतिः ५. प्रायोजनपध्दतिः ६. अन्वेषणपध्दतिः

1. व्याकरणस्य प्राचीनशिक्षणपध्दतयः ।

1-1. पारम्परिक पध्दतिः:
इयमेव सूत्रप्रणाली इत्यपि कथ्यते। अस्यां कण्ठस्थीकरणस्य प्रधान्यं वर्तते ।
पाणिनीयव्याकरणस्य अध्ययनमनया क्रियते ।
यथा-सूत्र पाठ-गणपाठ-धातुपाठ-लिङ्गानुशासन-शिक्षानां कण्ठस्थीकरणं व्याख्या च क्रियते ।

1-2. व्याख्यानपध्दतिः
व्याख्यानस्य लक्षणम्:
पदच्छेदः पदार्थोक्तिः विग्रहो वाक्ययोजना ।
आक्षेपोथ समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥
उक्तञ्च महाभाष्ये-नकेवलं चर्चापदानि, उदाहरण-प्रत्युदाहरण—
वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानम्।

1-3. भाष्यपध्दतिः
भाष्यलक्षणम्:-

सूत्रार्थो वर्ण्यरि यत्र शब्दैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

व्याकरणस्य भाष्यं महाभाष्यम् इति कथ्यते । यस्य ज्ञानशाखायाः भाष्यं वर्तते तदेव शास्त्रम् इति लोकोक्तिः आसीत् ।

1-4. आगमनपध्दतिः

उदाहरणात् नियमं प्रति इति शिक्षणसूत्रमाश्रित्य प्रवर्तते ।विभिन्नानि उदाहरणानि निरीक्ष्य नियमस्य निश्चयः क्रियते । लोकतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः-इति महाभाष्यम् । प्रामाणभूत आचर्यः दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे पाङ्मुख उपविश्य महता प्रत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म। तत्र वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुमशक्यम् ।

1-5. निगमन पध्दतिः

नियमात् उदाहरणं प्रति इति शिक्षणसूत्रमश्रित्य प्रवर्तते । सूत्रप्रणाली एव निगमनपध्दतिः इति कथ्यते । यथा-अष्टाध्यायीक्रमेण व्याकरणाध्ययनम् ।
विद्यालयस्तरे व्याकरणशिक्षणे सूत्रं प्रतिपाद्यं सोदाहरणं तस्य व्याख्यानं करोति शिक्षकः ।

1-6. प्रकियापध्दतिः

अष्टाध्यायीस्थसूत्राणां प्रक्रियाक्रममाश्रित्य बोधयति चेत्प्रक्रियापध्दतिः इति कथ्यते ।यथा सिध्दान्तकौमुदी, मध्यसिध्दान्त कौमुदी, लघु सिध्दन्त कौमुदी, प्रक्रिय़ा सर्वस्वम् इत्यादिग्रान्थाः अनया पाठ्यन्ते । तत्र व्याकरणांशानां प्रतिपादनं संज्ञाप्रकरणम्, परिभाषाप्रकरणम्, अच् सन्धि, हल् सन्धिःइत्येवं रूपेण प्रकरणान्याश्रित्य भवति ।

1-7. काव्यपध्दति ।

व्याकरणाध्ययनात्परं प्रयोगकौशलसम्पादनाय इयमाश्रीयते । तत्र नैकानि काव्यानि रचितानि सन्ति । यथा-भाट्टिकाव्यम्, जानकीहरणम्, रावणार्जुनीयम् (शास्त्रकाव्यम्) सुभद्रापहरणम् इत्यादयः । शिक्षकः तत्तत्काव्यानामध्यापनावसरे व्याकरणांशान् ससूत्रं प्रतिपादयति ।

अ. पाठ्यपुस्तक पध्दतिः:-

पाठ्यपुस्तके प्रदत्तान् व्याकरणांशानाश्रित्य प्रचलति । प्रत्येकं पाठस्य अन्ते व्याकरणाभ्यासान्कारयति शिक्षकः । सम्प्रति विद्यालये व्याकरणशिक्षणमनया प्रचलति ।

इ. सहयोगपध्दतिः:

अनया प्रणाल्या व्याकरणशिक्षणं पृथक्रदीयते । गद्य-पद्य-कथा-रचना-अनुवादानाम् अध्यापनसमये शिक्षकः व्याकरणांशान् बोधयति । अत्र अल्पीयसि काले शिक्षकः व्याकरणं बोधयति । अतः सावधानम् अध्यापयेत् । तत्र प्रायः व्याकरणांशाः भवन्ति । यथा-वचनपरिवर्तनम्, पुरुषपरिवर्तनम्, कालः (भूतकालः, भविष्यत्कालः) प्रत्ययान्ताः (क्त्वान्त,

ल्यबन्त, तुमुन्नन्त, क्तान्त, क्तवतान्त, शतृ, शानच्, तव्यान्त इत्यादयः) सन्धिः, समासः इत्यादयः। (सहयोगपध्दत्यां सोपानानि)

उपस्थापनम्-विविधैः उदाहरणैः विषयोपस्थापनं क्रियते।
अभ्यासः ततः परं विविधान् अभ्यासानकारयति शिक्षकः।।
अभ्यासेषु अध्यापकः छात्राश्च सक्रियाः भवेयुः।
प्रयोगः अनन्तरं प्रयोगसम्बध्दाः प्रश्नाः करणीयाः।
तत्रापि शिक्षकः सक्रियमार्गदर्शनं कुर्यात्।
कथा सातित्ये विष्णुशर्म विरचित पञ्चतन्त्रग्रन्थस्य सार्वजनीनता

Personality Development through Sanskrit Stories

ओम् सहनाववतु सहनौभुनक्तु सहवीर्यं करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु माविद्विषावहै। ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
(The relation between teacher and student should be equal)

The earliest surviving form of Sanskrit is the Rig Veda, and since that time the language developed continuously during the first millennium B.C. With Panini, the Sanskrit language had virtually reached its classic form, and after Panini, it developed very little except in vocabulary. The Vedas, as we all know, are works of great literary merit and so are the epic poems, the *Mahabharata* and the *Ramayana*. Then in the later centuries we have Kalidasa, who perhaps is the greatest poet that India has produced. Many other poets after Kalidasa wrote *Mahakavyas*, like Kumaradasa, Bharavi, Bhatti, Vishnu Sharma, Narayana Pandita, Bhartrhari, Kalhan and Jayadeva. The Sanskrit theatrical tradition established by Bhavabhuti, Bhatta Narayana, Rajasekhara were strong until the Muslim invasions during twelfth and thirteenth centuries.

सुचिर् = Teacher should have external and internal cleanliness—clean, well dressed, good moral values, loyal and sincere to the profession, fair evaluator. "The best insurance for tomorrow is a job well done today. वाचस्वि = Effective expression, good communicator, good sense of humour "we are born with five senses शब्द, स्पर्श, रस, रूप, गन्ध (touch, taste, sight, smell and hearing. But successful people have a sixth sense, i.e., common sense. वर्चस्वि = A teacher must be charismatic to attract the students, possess

positive attitude, dedication and devotion towards his students, should do whatever he/ she says to enable the students to follow. धृतिमान् = Teacher should have leadership qualities, moral and physical courage to face the challenges of life, to accept the mistakes. स्मृतिमान् = Good memory power, knowledge about subject and society concern, meticulous planning. कृति = Clarity of concept, command over language to write and express so that it can be passed on to generations.

नम्रत = humble, polite, friendly, good team member, patience, compassion towards students, empathy, good listener. Teacher should be ready to walk that extra mile for the benefit of the students." He/ She must always be ready to give time to students. जिज्ञासु = Teacher must possess spirit of research and continuously update himself to meet the challenges of life. अभ्यासि = Enthusiasm.

Vishnu Sharma's aim to write *Panchatantra* was to build self-confidence, positive attitude, fluency in communication, vibrant style and an alert mind.

मनवे वाचस्पतये शुक्राय पराशराय ससुताय ।
चाणक्याय च विदुषे नमोऽस्तु नयशास्त्रकर्तृभ्यः ॥

Vishnu Sharma expresses gratitude towards ancient authors like Manu for his *Manudharma Shastra*, Vachaspati Shukracharya for his *Shukraniti Sara*, Parashara for his *Parashara Smriti*, his son Vyasa for his *Mahabharata* and other writings, Chanakya for his *Arthashastra*. He planned five books according to his knowledge.

सकलार्थशास्त्रसारं जगति समालोक्य विष्णुशर्मेदम् ।
तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम् ॥

In Vishnu Sharma's *Panchatantra*, the story is related in prose but the moral is fixed in the memory by being put in verse form, and it is natural that other didactic verses should be strewn in the tales; such an employment of gnomic stanzas is found in the Aitareya Brahmana.

समुत्पन्नेषु कार्येषु बुद्धिर्यस्य न हीयते ।

स एव दुर्गं तरति जलस्थो वानरो यथा ॥

"What is gained is often lost by folly. The monkey tricked the crocodile into giving up what he had got" said Vishnu Sharma. "Tell us that story," said the princes. Then he narrated it. (Part IV: The Monkey and the Crocodile)

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥

"Never trust the unworthy and never trust too much even the trustworthy. The danger arising from such foolish confidence cuts at the root of all confidence." I have now got a new birth and a new lease of life as it were. (Monkey)

बुभुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति।
आख्याहि भद्रे प्रियदर्शनस्य न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम्।

"A hungry man will commit any sin, a weak man will be without mercy; go, friend, and tell Priyadarshana that Gangadatta will never return to that well." The crocodile asked, 'What is that story?'

The maxim embodying the truth or point of the tale stands in a different position from the more general didactic stanza; it must be capable of serving as an identification label, or Katha-Samgraha-sloka, a verse that sums up the tale. It must, however, have been natural on the basis of such stanzas to insert in the narrative itself stanzas which are not maxims, but like the label, refer definitely to the tale itself, and thus we achieve the use of Akhyayika or narrative verses, but primarily at any rate as a minor future. It is only slowly that the didactic fable comes to be written wholly or largely in verse.

Yet another peculiarity marks the form of the fable. It was a distinctly artistic touch to complicate and enlarge the theme, not merely by combining a number of fables to form a book, but to interweave the fables so that the whole would become unity. This involved making the characters in the fables support their maxims by allusions to other fables, which they necessarily are asked to

tell, resulting in a fable; others are normally inserted, while the process may even be carried so far as to include in such an inserted fable another inserted fable. There is, of course, nothing simple or popular in such a form; indeed, it is highly inconvenient for practical purposes, as the thread of the main narrative may be so interrupted as to render return to it difficult; it must have been the invention of some definite person or persons. For models we can only refer vaguely to the love of direct speech shown in the epics where, if possible, the actor is made to relate his own deeds, as does Odysseus among the Phaeacians. Nor would it be reasonable to doubt that those who introduced these important changes into the form of the fable, as contrasted with the simpler form we must presume it once had, were responsible for inventing many of the fables which they tell. From the popular fable they may well have borrowed a good deal in substance, but in adapting it for very definite didactic ends, they must have virtually changed it. We can support these views by wholesale alterations evidently made in the conception of fables by the Buddhists in the Jataka book.

In view of these facts, it is clear that it is not possible to speak of a Prakrit fable literature as being the precursor of the *Panchatantra*. We have no reason whatever to suppose that any real parallel to the structure of the *Panchtantra* ever existed, and we cannot even say that the substance of the individual tales was current among the people until much later, when the popularity of the *Panchtantra* led to a wholesale effort to appropriate them for the humbler ranks of society, as it happened in the case of Aesop's fables. We may go further and hold that the fable was far more an independent creation in Sanskrit than the popular tale or Marchen, which is free from the didactic aim of the fable and expresses much more directly the religious feelings of the people, their myth-making capacity, their belief in magic in all aspects, and the native ingenuity of humble narrators. It is in entire harmony with this obvious distinction that Indian tradition is as positive

regarding the Prakrit original of the great collections of Marchen as it is silent on the existence of any Prakrit source of the *Panchatantra*.

Clear distinctions in literature, as in everything else, are not common in Sanskrit, and no terminology was invented by writers on poetics to discriminate between the fable and the tale, though as regards the tale itself some efforts were made to discriminate the species of Katha or Akhyayika, though without success. The stories in the several books of the *Panchtantra* are styled terms themselves merely do note Akhyayika, narrative, sometimes minor narrative, Katha, conversation, story, and it was hardly possible to discriminate them seriously. Nor are in fact in the *Panchatantra* fables, tales, and narratives of actual or possible human events rigidly discriminated; it differs from the tales in that the fable element with its didactic stanzas decidedly prevails over other elements, while the tale includes the fable merely as a lesser constituent. Both profit by this absence of rigidity, which permits either a richer content and more elaborate development. Even so late a work as the *Hitopadesha* knows how to seek variety by blending the beast fable with Marchen and spicy narratives of human life.

> पञ्चतन्त्रे मित्रभेद,मित्रसम्प्राप्ति,काकोलूकीय-लब्धप्रणाश-अपरीक्षितकारकाणि चेति पञ्चतन्त्राणि विद्यन्ते । अत्र पुनः प्रत्येकस्मिन् तन्त्रे सन्दर्भानुसारं चित्ताह्लादकारिण्यः, नीतियुक्ताः, व्यवहारबोधकाः, धर्मप्रवर्तकाः मनोज्ञाः कथा प्रस्तुतीकृताः सन्ति । अथ एव एतत् उपदेशग्रन्थं । नीतिशात्रस्य,अर्थशात्रस्य,समस्तस्य लौकिक व्यावहारिकज्ञानस्य, विज्ञानशास्त्रस्य मानवताविकास उपयोगिविषयाणां समेषाम् अवबोधनं भवति ।पात्रचित्रणे विष्णुशर्म प्रदर्शित प्रतिभा सुस्पष्टा दृश्यते । कथा गमने च पात्रा नामाणि समुचित रूपेन स्वीकृतवान् अयं पण्डितः ।

Vishnu Sharma in his *Panchatantra* followed new method of teaching to ruling family. It is new in the history of Sanskrit literature. This method is adopted in so many countries. In New Education policy, student centric method of teaching has major role in education. In Vishnu Sharma's stories, enemy animals can

become friends. In the story "Mitra Labha," the Rat wants to have friendship with crow. Basically these two animals are not friends in nature, but Vishnu Sharma created such a situation in his story. This book portrays relations between people and castes.

Kalidasa, a great Sanskrit scholar, writes that good student should be appreciated by the society; then teacher gets name and fame.

गद्यम्ः-समाहितिका-द्वावपि किलागमिनौ प्रयोगनिपुणौ च किन्तु शिष्यागुणविशेषण उन्नमितो गणदासः । (मालविकग्निमित्रम्-तृतीयाङ्क)

He says about the role of teacher: The purity of water can get seed of 'Endupu' similarly the students can be purified by the teacher.

मन्दोऽप्यमन्दता मेति संसर्गेण विपश्चितः ।
पङ्कच्छिदः फलस्येव निकषेणाविलं पयः॥ मालविकाग्निमित्रम्-३-७॥

He further says: Two types of teachers are available in the society; one who is good at subject knowledge and another one is good at teaching skills; both are useless. The teacher who is good in both teaching skills and subject knowledge can be appreciated .

शिष्टाक्रिया कस्यचिदात्म संस्था संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।
यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥ (मलविकग्निमित्रम् १-१६)

Modern day teacher should maintain friendship with other teachers as mentioned by the Kalidasa in his *Malavikagnimitram*.

पुराण मित्येव न साधुसर्वं नचापि काव्यं नवमित्यवद्यम्।
सन्तः परीक्ष्यान्यतर द्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुध्दिः॥ (1-2)

The teacher is a learned person in the society. He should update himself by reading old and new books. The old is not forever, similarly new is not permanent. New Education Policy's main agenda is above sloka from ancient books; we should create modern path for coming generations.

Sanskrit is a language with a repository of knowledge; here the greatest treatises are available on variety of subjects such as Science, Mathematics, Physics, Medicine, Yoga, Astronomy,

Earth Sciences, Ayurveda, entire Environment Sciences, *Maha-bharata* and *Bhagavadgita* for Dharma, Artha, Kama, Moksha.

Works Cited

A. Berriedale Keith, *A History of Sanskrit Literature*, Oxford University Press, 1920.

Panchatantra and Hitopadesha Stories, trans. A.S.P. Ayyar, Vavilla Ramaswamy Sastrulu and Sons, Hyderabad, 2019.

Kalidasa, *Malavikagnimitram*, Telugu trans. G.V.S. Subramanya Sharma. R.C. Shastry, Hyderabad, 2002.

THE COMMONWEALTH REVIEW

an international bi-annual refereed journal
devoted to the new literatures in English
Approved by the U.G.C.

Published since 1990

ISSN: 0974-0473

The Commonwealth Review is published twice every year. It seeks to reflect the literary world's response to the new literatures and translations in English. Articles on Indian Writing in English and other Commonwealth literatures are invited. Manuscripts should be neatly typed in double space. References should as far as possible be incorporated in the text. Contributions to the journal and books for review should be sent to the editor. Articles may be sent by email attachment to: Secretary, ISCS, Email: iscstudies@gmail.com or rkdhawan@gmail.com or balasum@gmail.com.

Subscription Rates:	**India**	**Elsewhere**
Annual (2 issues):	Rs. 600	US $ 60
3 Years (6 issues):	Rs. 1500	US $ 150
10 Years (20 issues):	Rs. 5000	US $ 500

Special Offer: Back Issues
Complete Set Vols. 1-10 (20 Issues) Rs. 5000
Complete Set Vols. 11-20 (20 Issues) Rs. 5000

Individuals/Colleges are welcome to avail of this offer. Subscribe and ask your library to subscribe. No order form is necessary to subscribe! The amount may be sent by multi-city cheque or bank draft in favour of "Indian Society for Commonwealth Studies" to: Executive Secretary, Indian Society for Commonwealth Studies, G 45, Roshanara Plaza, Roshanara Road, Delhi 110 007

email : iscstudies@gmail.com

Note: Contributors should send only unpublished, well-written articles. The publishers/editors hold no responsibility for the contents and materials sent by the contributing authors.

संस्कृत-अकाडमी-ग्रन्थमाला -123

श्रीभाष्यं
विजयसारथिसारस्वतवरीवस्या

('महाकवेः श्रीभाष्यं विजयसारथिवर्यस्य सारस्वतोत्सवः' इत्यस्याः राष्ट्रियसङ्गोष्ठ्याः शोधपत्रसङ्कलनात्मकश्शोधग्रन्थः)

प्रधानसम्पादकः

आचार्यः के. नीलकण्ठम्

निदेशकः

सम्पादकः

डा. विरिवेण्टि सुब्रह्मण्यम्

उपनिदेशकः

सहायकः

जोशी भरद्वाजः

संस्कृत अकाडमी

(केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयेन मानिता आदर्शशोधसंस्था)

उस्मानियाविश्वविद्यालयः, हैदराबाद् - 07

सर्ववैदिकसंस्थानम्

करिण्णगरम्

2022

संस्कृत-अकाडमी-ग्रन्थमाला - 123

श्रीभाष्यं
विजयसारथिसारस्वतवरीवस्या

('महाकवेः श्रीभाष्यं विजयसारथिवर्यस्य सारस्वतोत्सवः' इत्यस्याः
राष्ट्रियसङ्गोष्ठ्याः शोधपत्रसङ्कलनात्मकशोधग्रन्थः)

प्रधानसम्पादकः
आचार्यः के. नीलकण्ठम्
निदेशकः

सम्पादकः
डा. विरिवेण्टि सुब्रह्मण्यम्
उपनिदेशकः

सहायकः
जोशी भरद्वाजः

संस्कृत अकाडमी
(केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयेन मानिता आदर्शशोधसंस्था)
उस्मानियाविश्वविद्यालयः, हैदराबाद् - 07

सर्ववैदिकसंस्थानम्
करिण्णगरम्

2022

Śrībhāṣyaṃ
Vijayasārathisārasvatavarīvasyā

Publisher
Director, Sanskrit Academy

Copies can be had from:
Director
Sanskrit Academy
Adarsha Shodha Sansthan
Osmania University Campus,
Hyderabad – 500 007

Contact of Sales In charge:
+919866498906

Email:
sanskritacademyhyd@gmail.com

Web:
https://sanskritacademy.net/

Printed at
Karshak Art Printers,
Vidyanagar, Hyderabad

****

Śrībhāṣyaṃ
Vijayasārathisārasvatavarīvasyā

ISBN – 978-93-80171-73-9

© Sanskrit Academy

Year	:	2022
Copies	:	200
Pages	:	6+xxvi+250
Price	:	Rs 250
		$ 25

Sanskrit Academy Granthamala - 123

Śrībhāṣyaṃ Vijayasārathisārasvatavarīvasyā

(Proceedings of National Seminar)

Chief Editor

Prof. K. Neelakantham

Director

Editor

Dr. Viriventi Subrahmanyam

Deputy Director

Assisted by

Joshi Bharadwaj

Sanskrit Academy

Adarsha Shodha Sansthan

(Recognised by Central Sanskrit University, New Delhi)

Osmania University Campus, Hyderabad – 500 007

Sarva Vaidika Samsthanam

Karimnagar

2022

Advisory Board

- **Prof. Shrinivasa Varakhedi,**
  Vice Chancellor,
  Central Sanskrit University, New Delhi
- **Prof. Penna Madhusudan**
  Vice Chancellor,
  Kavikulaguru Kalidasa Sanskrit University, Ramtek
- **Prof. P. Shashirekha,**
  Ex. HOD, Dept of Sanskrit, Osmania University, Hyderabad
- **Mahamahopadhyaya Sri Dorbala Prabhakara Sharma**
  Retd. Principal, Andhra Geervara Vidyapeetham

Referee Board

- **Prof. J S R A Prasad,**
  Dept of Sanskrit Studies, Hyderabad Central University, Hyderabad
- **Prof. Vidyananda Arya**
  Dept of Sanskrit, Osmania University, Hyderabad
- **Dr. G M Rama Sharma,**
  Shatavadhani

Editorial Board

- **Prof. K. Neelakantham**
  Director, Sanskrit Academy, Hyderabad
- **Dr. V. Subrahmanyam,**
  Deputy Director, Sanskrit Academy, Hyderabad
- **Dr. K. Varalakshmi,**
  Deputy Director, Sanskrit Academy, Hyderabad
- **Sri D.V. Sheshachary,**
  Sarvavaidika Samsthanam, Karimnagar
- **Sribhashyam Varaprasada Sharma**
  Sarvavaidika Samsthanam, Karimnagar

विषयानुक्रमणिका

क्र.सं	विषयः	प्रतिपादयिता	पृष्ठसङ्ख्या
a.	प्रस्तवाना	आचार्यः के. नीलकण्ठः	i-v
b.	श्रीभाष्यं विजयसारथेः राष्ट्रियसंस्कृतपुरस्कारप्रयुक्ता श्रीभाष्यविजयमन्दाकिनी	महामहोपाध्यायः नल्लगोण्डा पुरुषोत्तमशर्मा	vi
c.	सद्गुरुवन्दनम्	महामहोपाध्यायः तिगुल्ल श्रीहरिशर्मा	vii-viii
d.	गुरुसमर्चा नवरत्नमालिका	आचार्यः पेन्ना मधुसूदनः	ix-x
e.	तं शान्तं विजयैकसारथिमिहानन्देन वन्दामहे	शतावधानी डा. जी. एम्. रामशर्मा	xi
f.	श्रीभाष्यं स्तुतिः	डा. सीएच्. नागराजु	xii-xiii
g.	सम्पादकीयम्	डा. वि. सुब्रह्मण्यम्	xiv-xx

शोधपत्रनुक्रमणिका

क्र.सं	शोधपत्रशीर्षकम्	विषयः	पृष्ठसङ्ख्या
1.	भारतश्रेयसे भूयात् वाणी विजयसारथेः	आचार्यः के. नीलकण्ठः	1-11
2.	Raasakeli - a critical appreciation of the poem	Dr. S. Ramadevi	12-22
3.	श्रीभाष्यं विजयसारथिमहाकवेः न्याय–वैशेषिक–सांख्य–योग–दर्शनवैदुष्यम्	डा.धूळिपाळ रामकृष्णः	23-26
4.	परिवादिनी–तारावली–पुराणप्रशस्तिरिति काव्येषु विद्यमानप्रयोगाणां व्याकरणदृष्ट्या परिशीलनम्	डा.पङ्कजकुमारव्यासः	27-36
5.	महाकविश्रीभाष्यंविजयसारथिविरचितमन्दाकिन्यां व्याकरणवैशिष्ट्यम्	डा. शिवरामभट्टः	37-53

6.	विषादलहरीकविहृदयपरिस्पन्दः	डा. सीहेच्. नागराजु	54-63
7.	पद्मश्री-श्रीभाष्यं विजयसारथिमहोदयानां दार्शनिकं योगदानम्	डा श्रीनिवासः जम्मलमडक	64-67
8.	संस्कृतप्रशस्तिः	श्रीमान् रङ्गि सत्यनारायणः	68-71
9.	रवीन्द्रगीताञ्जलेः श्रीभाष्यं गीताञ्जलेश्च परिशीलनम्	डा. वि. सुब्रह्मण्यम्	72-80
10.	आप्तलेखस्य काव्यतत्त्वानुशीलनम्	डा. के. वरलक्ष्मीः	81-91
11.	विशदसमीक्षणनदीष्णोः श्रीभाष्यं विजयसारथिमहाकवेः समीक्षणसूक्ष्मेक्षिका	डा. जि. सूर्यप्रसादः	92-99
12.	गीताञ्जल्यनुवादेषु विजयसारथिवैभवम्	डा.गोपीकृष्णन् रघुः	100-108
13.	प्रहेलिकावाङ्मयसंरक्षणे विजयसारथिवर्याणां योगदानम्	डा. टि. महेन्द्रः	109-122
14.	श्रीभाष्यं विजयसारथिविरचितस्य परिवादिनीग्रन्थस्य पुराणप्रशस्तिखण्डे ज्योतिषसन्दर्भविचारः	डा. उपेन्द्रभार्गवः	123-129
15.	धर्मार्थकाममोक्षाणां कामस्तत्र विशिष्यते	डा. कोम्पल्लि विनयकुमारः	130-138
16.	प्रवीणभारते विद्यमानानि ज्योतिष–तत्त्वानि	डा. कृष्णकुमारभार्गवः	139-146
17.	श्रीभाष्यं विजयसारथिमहाकवेः प्रक्रियावैविध्यरचनानुशीलनम्	डा. जोशि सन्तोषकुमारः	147-158
18.	मानवविकासे भारता भारती – शङ्कराव: विमर्शनात्मक परिशीलनम्	डा. के. वेङ्कटेश्वर्लु	159-163
19.	श्रीभाष्यं विजयसारथिमहोदयस्य रूपसूक्ताधारेण समाजे धनस्य प्रभावः	डा. कोम्पल्लि शिवकुमारः	164-168
20.	समसमाज–सांस्कृतिक–	डा. के. आञ्जनेयुलु	169-190

21.
22.
23.
24.
25.
26.
27.

	समैक्यभारतसारथिः - श्रीभाष्यं विजयसारथिः		
21.	राष्ट्रसूक्ते भारतस्य परमवैभवप्राप्त्याकाङ्क्षायाः समीक्षणम्	गोपालकृष्णः पाक	191-200
22.	शारदापदकिङ्किणीसमीक्षणम्	रागि वेङ्कटाचारी	201-208
23.	राष्ट्राभ्युन्नेतृकं क्रान्तिगीतम्	यस्. रामतिरुमलरेड्डिः	209-220
24.	श्रीभाष्यं विजयसारथिकविना प्रवीणभारते चित्रितं भारतम्	श्रीमती एल्. अर्चना	221-229
25.	श्रीभाष्यंमहाकवेः उषस्सूक्तस्य पर्यालोचनम्	श्रीमती पी. सौजन्या आर्या	230-236
26.	न्यायवैशेषिकयोः विशेषताः	जोषी भरद्वाजः	237-242
27.	श्रीभाष्यं विजयसारथिमहाभागानां सृष्टिदर्शनस्य विवेचनम्	बि. गिरीशः	243-247
	शोधपत्रलेखकानां सङ्केतसूची		248-250

विजयसारथिमहाकवेः भारतभारतीशङ्करावग्रन्थयोः परिशीलनम्

डा के वेङ्कटेश्वर्लु

श्रीभाष्यं विजयसारथिः महाशयः तेलङ्गाणा - राज्यस्थ - करिंनगर् मण्डले माननीययोः गोपमाम्बा–नरसींहाचार्युलुपुण्यदम्पत्योः पुत्रत्वेन (१०-०३-१९३६) जन्म अलभत। अयं उर्दूमाध्यमेन विद्याभ्यासं कृत्वापि संस्कृतान्ध्र आन्लभाषास्वपि लब्ध प्रज्ञावान्। श्रीभाष्यं विजयसारथिमहाकवेः कविताधारा पुण्यगङ्गानदीव अत्यन्तं विलासेन प्रवहन्ती सहृदयान् आह्लादयति। कविवरेण्यः श्रीभाष्यं विजयसारथिः संस्कृतभाषायां ११० काव्यानि अरचयत्।

एतेषु देशस्य विभिन्नप्रान्तेषु देवतायतनेषु प्रतिष्ठापितान् देवतामुर्त्तीनुद्दिश्य लिखितानि सुप्रभातकाव्यानि, खण्डकाव्यानि, महाकाव्यानि, देशभक्तिकाव्यानि, लेखकाव्यानि, उदाहरणकाव्यानि, प्रबोधनात्मकानि काव्यानि, सङ्गीतप्रधानानि काव्यानि, अनुवादकाव्यानि, स्त्रोत्रकाव्यानि, गद्यकाव्यानि, प्रहसनकाव्यानि एकाङ्करूपकाणि च विद्यन्ते। तेलुगुभाषायां अपि कविरयं पञ्चदशाधिकान् ग्रन्थान् अरचयत्।

श्रीभाष्यं विजयसारथिमहाभागा भवन्ति विशिष्ट गुणशालिनः। ते समसमाजस्थापनार्थं निरन्तर प्रयत्नं कृतवन्तः कुर्वन्ति च। ते भावुकास्सन्त स्समुन्नतेषु लोकेषु विहारं कुर्वन्तोऽपि, यदा कदाचित् अवश्यम् अत्र लोके स्थितविषयान् सर्वान् दृष्ट्वा सन्तप्तो भूत्वा लोकोध्दरणार्थं चिन्तितवन्तः।

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे॥ काव्यप्रकाश-१-३॥

Poetic genius, knowledge born of a study of the world, of sciences and of poems, and the practice of the teachings of those versed in writing poetry- these three together constitute the source of poetry".

"A good poem comes, occasionally out of the fertile brain of a poet of intuition. (But is not produced) "काव्यन्तु जायते जातु कस्यचित् प्रतिभावतः" ॥ काव्यालङ्कारः १–५॥

लोकेनाऽनेन येषां सम्बन्धो नास्ति तेषां कवीनां व्यवसायः गगनारविन्दतुल्यो भवति। अत एव आधुनिककाले श्रीभाष्यं विजयसारथि कविना रचितं साहित्यम् समाजश्रेयसे एव भवति। कविना काव्यवस्तुकल्पनाऽवसरे स्वनिवासभूतं समाजं तत्रस्थान् सन्निवेशान् जनान् आचार व्यवहारांश्च पर्यालोचयति। स्वेनादृष्टानि स्व अनुभवानि च वस्तूनि कविः अपि सावेशं वर्णयितुं न प्रभवति।

वयं साहित्यं परिशीलयामश्चेत् मातृदेशस्य औन्नत्यं प्रकटयितुं अस्माकं पूर्वकवयः व्यास, कालिदासः, कल्हण, भास, बाणभट्टादयः काव्यानि रचितवन्तः तथा आधुनिककाले आचार्य पुल्लेल श्रीरामचन्द्रुडु सुसंहतभारतम् आचार्य गुल्लपल्लि श्रीरामकृष्णमूर्तिः नवविश्वगुणादर्श इति चम्पूकाव्यम् अरचयताम्।

जय जय भारतदेश धरे ! जय शान्तिविबोधिनि शं तरु रे
भुवनमनोहरमेदिनि ! निर्मलसूर्यकरोज्ज्वलकान्तधरे।
कुवलयभूषिणी ! हे वसुधेऽचलसुस्थिरहिन्दुसुराष्ट्रमही
जनजननी ! जिनजयित्री ! जय मातृरसे ! प्रियपूतधरे ॥

॥नवविश्वगुणदर्श चम्पू॥

अस्मिन् श्लोके भारतदेशस्य वैशिष्ट्यम् अवर्णयत् श्रीरामकृष्णमूर्तिः।

यथा – आचार्य पुल्लेल श्रीरामचन्द्रुडु महाभागः

हिन्दुमुस्लिमभेदभञ्जनविधौ त्यक्त्वा तनुर्गान्धिना
यातोऽनेकविभिन्नराज्यकलहानुन्मूल्य तान् वल्लभः।
भाषाप्रान्तविभेदजांश्च कलहान्निर्वापयन्तो भृशं
नेतारोऽद्य हि नेहरूराष्ट्रप्रमुखाः क्लिश्यन्ति रात्रिन्दिवम् ॥सु.भा– ६–६॥

अस्मिन् श्लोकेऽपि पूर्वं देशनायकाः गन्धि,नेहरु,सर्दार् वल्लभाई पटेल् इत्यादयः समैक्यभारतस्य कृते प्रयतितवन्तः इति अवर्णयत्।

जय जय भारतदेशधरे ! जय शान्तिविबोधिनि ! शं तनुरे

जनगणतन्त्रसुमन्त्रिसुधर्मकृदर्धशतीं परिपूरयसि।

जनमतपालनि ! कर्षकमोदिनि! विश्वमुदं हि सदा तनुषे

जनपथसंसदि हर्म्यतले धृतलोकसभे ! स्थिरराज्यसभे ॥

॥नवविश्वगुणदर्श चम्पू ॥

अत्र भारतस्यौन्नत्यमुपवर्णयन् कविः भारते जनतंत्रवादस्य वैशिष्ट्यमुपावर्णयत्। अस्मकं भारतावनिं प्रपञ्चे उन्नत स्थाने स्थापनार्थं निरन्तर श्रम कृतवन्तः श्रामिकाः सदा धन्याः। जै जवान्, जै किसान् इत्यादयः।

कृताधिका भूमिरदेवमातृका वाणिज्ययन्त्रादि कृतं समृध्दम्।

विस्तारिता कीर्तिरशेषदेशेष्वानन्दभूमिर्भरतावनिर्नः ॥ सु.भा. ६-५॥

भारतदेशेन वाणिज्यसमृध्दिः साधिता , विश्वव्याप्ता भारतावनि कीर्तिपताक इति।

भारतमातुः ऋणमपनेयं कथमिति चिन्तय वारं वारं

भारतदेशे धरणीं परितः क्रीडितमेतत् खादितमेतत्।

पुनरपि खाद्यं क्रीड्यं किंञ्चित् सर्वो मोदः फलानि च

सरितो गोत्रा वनानि मखः तव सन्तानं पालितवन्तः ॥नवविश्वगुणदर्श चम्पू ॥

भारतमातुः ऋणं कथं वा अपनेयमिति सर्वथा सर्वैः चिन्तनीयम् इत्यवर्णयत् महाकविः। भारतदेशसहजसम्पदः कथं रक्षणीया इति मनसा सर्वदा स्मरणीयमिति वदति रामकृष्णमूर्तिकविवरः।

भारतभारती इत्ययं ग्रन्थः विद्वत्कविना श्रीभाष्यं महोदयेन रचितः त्रयोविंशति खण्डकाव्यानां समाहारात्मकः।

एतानि काव्यानि सर्वाण्यपि जगति सर्वत्र विद्वद्भिः प्रशंसितानि। एतेषु काव्येषु सर्वेष्वापि श्रीभाष्यं विजयसारथिमहाकवेः कविता ललितपदविन्यासपेशला, भावगंभीरा, सर्वालङ्कारभूषिता, विविधरसपरिपुष्टा, प्रसादमाधुर्यादिगुणैरुपभूषिता सती सहृदयचेतांसि उल्लासयति देशभक्तितत्परान् उत्तेजयति, संस्कृतसंस्कृतिं विस्तारयति, संस्कृतशिक्षकान्

प्रबोधयति, छात्रान् भारतीय संस्कृतिम् अवगन्तुं प्रेरयति, "उच्चनीचविभेददृष्ट्या मातृभूमिं मा कलङ्कय" इति दुर्वृत्तान् जनान् उपदिशति। कृषीवलाः, वेदपाठकाः, सततं स्वकर्मसु व्यापृताः विभिन्नाः कर्मकराः सर्वे सर्वत्र सर्वैः आदरणीया भवन्तु इति ज्ञापयति। राजकविः, प्रजाकविः, प्रायोजककविः, क्रान्तिककविः, शान्ति कविः, भावकविः, हावकविः, भक्तिकविः, मुक्तिकविः इत्यादिना कवीनां वैविध्यं व्याजस्तुत्या वर्णयति। उत्कोचरहिता भारतभूमिः भूयादिति आशंसति।भारतस्य भारतदेशस्य भारतमातुः भारती वाणीम्, आशंसां भारतीयान् उद्दिश्य कथयति कविः इत्यतः अस्य काव्यस्य भारतभारती इति नाम कृतं स्यात् महाकविना पद्मश्री पुरस्कार ग्रहीत्रा श्रीभाष्यं विजयसारथिना।

काव्येऽस्मिन् कविः स्वमतृदेशस्यौज्यल्यम् प्रदर्शयन् स्वतन्त्रभारतस्य रक्षणं कर्तुं सर्वैः भारतीयै सर्वथा प्रयतनीयमिति उद्घोषितवान् निज शंखारवः पद्यरुपेण ८० श्लोक सहित एतस्मिन् खन्डकाव्ये स्वाराष्ट्ररक्षणं स्वधर्मपालनं कर्तुं भारतीयैः सर्वैः प्रतिज्ञा कार्या इति, स्वत्रन्त्रभारताः, प्रवीणभारताः, अनन्यसेवकाः, अनन्यशासकाः, पण्डिताः, कृतश्रमाः मनीषिणः, भारतावनीं पुरोगतिं नयन्तु इति च प्रथयति। नायकाः, वृथा निनादधोरणीं, मृषा प्रचारचातुरीं संत्यज्य प्रजाहितकारीणि कार्याणि कर्तुं प्रयतेरन् इति आशंसति।

शासकाः स्वार्थचिन्तनपराः भूत्वा स्वतन्त्रभारताशयं न नाशयन्तु, स्वतन्त्रराष्टसम्पदं न लुण्ठयन्तु इति अभ्यर्थयति। स्वयं समृध्दिसाधने, स्वयं श्रमार्जिते धने, स्वजातिसम्पदुन्नतौ च सर्वे भारतीयाः सततं प्रयतन्ताम् इति, प्रजाधिशाशकाः सर्वथा नीतिमार्गमनुसृत्य प्रजाः शासतु इति, स्वतन्त्रभारतप्राभम् आस्वादयन्तु इति च आशास्ते कविः। एवम् एकैकस्मिन् श्लोके सर्वान् स्वतन्त्रभारावनिरक्षणाय प्रेरयन् , शृतिभिः, स्मृतिभिः, पुराणैः, इतिहासैः, शास्त्रै, काव्यैः, सत्कथाकलाद्यशेषवाङ्मयेनअभिवर्णितोन्नतवैभवा भारताम्बिका सर्वेषां लोकानाम् अन्धकारं विनिर्मूल्य सर्वथा सर्वोत्कृष्टा भूत्वा चकास्तु इति सविनयं स्वाभिलाषं प्रकटयति।

स्वराष्ट्रबहुलप्रगतिपुरोगतिनिरोधकं मा कार्षीः कार्यम्।

कदाऽपि चिन्तय राष्ट्रद्रोहं विदेशवित्तान्मा स्वप्नेऽपि ।।शं्खारवः।।५।।

कदा प्रमादं कुरुष्व मा मा सदापि जागृहि वेधेयकर्मणि।

विदांकुरु त्वं स्वराज्ययोगं विदां कुरुष्व स्वराष्ट्रभद्रम् ।।शंखारवः ।।२३।।

एवम्प्रकारेण श्रीभाष्यं विजयसारथिमहाकविः केवलं लोकहितमेवाभिकाङ्क्षन् भारतभारती ग्रन्थे बहूनि खण्डकाव्यानि विरचितवान्।

Reference books

- KavyaPrakasha of Mammata with English Translation (Revised)
  (Chapter I to X) By Mahamahopadhyaya Dr. Sir GanganathaJha, Ex. Vice – Chancellor, Allahabad University, 1985, BharatiyaVidyaPrakashan, Oriental Publishers & Booksellers, Delhi-110007.
- SusamhataBharatam – Prof P SriramaChandrudu (English Translation by Prof Penna Madhusudhan) 2012, RashtriyaSamskrutaVidyapeetham ,Tirupathi – 517507.
- ViswagunadarshaCampu – Prof. G. Sriramakrisha Murthy.
- ShrimadbhagavadGeetha, Geetha Press, Gorakpur-Fifth Edition – 2000.